پروفيسر عبدالله ملاح

سنڌي دوهي جي اوسر ۽ ارتقا جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

Evolution of Sindhi Couplet/ Doha: A Critical Analysis

Abstract

Doha is one of the oldest genres of Hindi and Sindhi poetry. Doha is a couplet consisting of two self-contained lines based on 24 instants (Matras). Kabir, Mirabai, Tulsidas and some other Hindi poets lay its foundation and through them this genre entered the realm of Sindh poetry in the end of the fourteenth century. Among classical poets of Sindh poetry Qazi Qadan, Shah Karim, Lutifullah Qadri, Shah Abdul Latif, have preeminently contributed in the genre of Doha. From the modern Sindhi poets, Shaikh Ayaz and Narayan Shayam have significantly contributed to this genre. This research article analyzes the definition and history of Doha in the light of previous research works, history and views of various scholars of Sindhi language. It has been found that Doha has entered in Sindhi poetry through Hindi poets and it has great thematic and ideological similarities and equalities of techniques.

سنڌي شاعريءَ جي مقبول عوامي صنفن: ڳاهہ، دوهي، وائي، بيت ۽ ڏور توڙي لوڪ شاعري جي ارتقا ۽ اوسر جي تاريخ تي ڪيترن محققن ڪم ڪيو آهي، پر اهي صنفون جيتريون پنهنجي جوهر ۾ عوامي تجربن جو خزانو آهن، يا جيترو پنهنجي دور جي، سياسي، سماجي ۽ معاشي تاريخ بيان ڪن ٿيون، ۽ همعصر دور جي زندگيءَ جي جذبن ۽ احساسن جي عڪاسي ڪن ٿيون، اوترو انهن صنفن تي تحقيقي ڪم نہ ٿي سگهيو آهي. سنڌ ۾ چاڪاڻ تہ عربي ۽ فارسي حڪمرانن جي درٻاري ٻولي طور استعمال ۾ رهي، انڪري عربي ٻوليءَ جي شاعراڻي صنفن کي تہ عالمن موزون شاعري قرار ڏنو، پر سنڌي ٻوليءَ جي اڪثر شعري صنفن کي ماضيءَ ۾ جهنگلي ۽ ناموزون ٽُڪ بندي، يا واندڪائيءَ جي وندر قرار ڏئي وڏيڪ گهڻ رخي تحقيق نہ ڪئي وئي. سنڌي ادب جي ڪجهہ تاريخدانن بہ انهن عوامي صنفن تي ڪا جامع تحقيق نہ ڪئي

يا انهن صنفن تي لکڻ ضروري نہ سمجهيو ويو. ڊاڪٽر شيخ ابراهيم خليل بہ لکيو تہ:

”اهو ٻڌائڻ تہ سنڌي شعر ڪڏهن ۽ ڪيئن شروع ٿيو, پڻ مشڪل ڪان خالي ڪونهي, هر قوم جو آڳاٽو شعر اڻ سڌريل ۽ جهنگلي قسم جو هوندو هو“. (1)

مرزا قليچ بيگ, سنڌ جي علمي ادبي تاريخ تي تمام گهڻو ڪم ڪيو, سندس تحقيقي تاريخي, تخليقي ۽ ترجمو ڪيل ڪتابن سنڌ جي علمي ادبي دنيا کي تہ روشن ڪيو, پر مٿس ان عام راءِ جو اثر بہ گهڻو رهيو, تہ سنڌي ٻولي جي شاعريءَ جون صنفون ناموزون آهن, اهي اهڙيون ناهن, جو ويهي تحقيق ڪري, انهن تي وقت وڃائجي! اِڳتي هلي جن محققن شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري کي سنڌي ٻوليءَ جي شاعري جو چاسر ۽ وهائُو تارو قرار ڏنو, يا جنهن جي شاعريءَ کي سنڌ جي سموري شاعريءَ جي بنيادي سرزمين قرار ڏنو ويو, ان سنڌ جي اساسي ۽ ڪلاسيڪل شاعر جي شاعريءَ لاءِ ’رسالا ڪريمي‘ ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب لکيو تہ

”شاهہ ڪريم جي شاعري اهڙي ناهي جو ڪيس سنڌ جو شاعر چئي سگهجي!“(2)

سنڌي ٻوليءَ جي ٻين عوامي صنفن سان گڏ سنڌ ۽ هند جي ٻولين جي قديم ترين ۽ صدين کان رائج عوامي شاعراڻي صنف ’دوهي‘ سان بہ گذريل وقت ۾ ڏکي عرصي تائين وڏي قلمي بي مُروتي ٿي آهي. سنڌ جي ادبي تاريخ جي ماخذن ۾ انهيءَ صنف بابت تمام ٿورڙو ۽ غير واضح انداز ۾ نالي ماتر بہ چار سٽون لکيل آهن. جڏهن تہ سنڌ جي سموري ’بہ سٽي‘ شاعريءَ جي بنيادي سرزمين ’ڳاهہ‘ ۽ ’دوهو‘ آهي. ڪيترن زمانن کان مقبول هن صنف توڙي بيت ۾ بہ دوهي جي قافيي کي اڳيان پويان وچ ۾ رکي جوڙيا ويا آهن. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو تہ اهو بہ چوڻ آهي تہ:

”بيت اڌ دوهو, سورٺو دوهو, سورٺو سنڌ جي محققن جا ’خود ساختہ ’مصنوعي نالا رکيل آهن, اصل ۾ سمورا بيت هندي شاعريءَ جي صنف آهن. جيئن ٻڙو دوهو, ڪرو دوهو, تڏويري دوهو وغيرہ آهن(3)

جن محققن سنڌي شاعريءَ جي صنف ’دوهي‘ کي جهنگلي ۽ ناموزون تُڪ بندي تي ٻڌل رڳو سگهڙن جو بي جان هنر قرار ڏنو آهي, انهن شايد صحيح معنيٰ ۾ قاضي قادن, شاهہ ڪريم, لطف الله قادريءَ, شاهہ لطيف, سچل سرمست ۽ شاهہ عنات

رضويءَ کي نہ پڙهيو آهي! چاڪاڻ تہ ان شاعريءَ کي فني اعتبار کان هو ’موزون‘ شاعري مڃڻ لاءِ تيار نہ هئا. باقي سنڌ جي انهن شخصيتن سان سندن محبتون هيون. شاهہ ڪريم جي زندگيءَ تي مرزا قليچ بيگ ’رسالا ڪريمي‘ ڪتاب لکيو. هُن شاهہ لطيف جي شاعريءَ جا ترجما بہ ڪيا, سندس سوانح تي بہ لکيو, پر پاڻ هن عوامي صنف کي ’موزون صنف‘ مڃڻ لاءِ تيار نہ هو! سندن علم موجب شاعري جو وزني نظام فقط عربي ۽ فارسي ٻوليءَ جو ’علم عروض‘ آهي. جڏهن تہ ڇندوديا بہ شاعريءَ جو سگهارو وزني نظام آهي, جنهن نظام جي آڌار تي هندستان ۾ سنڌ ۾ سوين سالن کان ’ٻہ سٽي‘ شاعري سرجندي رهي آهي. ان طرف شايد ورهاڱي کان اڳ يا ٿورو پوءِ جي محققن جو ڌيان نہ هو, ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي مطابق:

” جن عالمن سنڌ جي ’ٻہ سٽي‘ شاعريءَ کي ناموزن ۽ جهنگلي قرار ڏنو آهي انهن کي ڇندوديا جي وزني نظام جي خبر نہ هئي “(4)

تحقيق جو سلسلو اڻ کٽ هوندو آهي, زندگيءَ ۽ سماج جا سڀ رُخ هڪ ئي وقت زماني ۾ ظاهر نہ ٿيندا آهن, وقت بوقت تحقيق سان نوان پهلو سامهون ايندا آهن. جيئن اڳ ۾ ٻوليءَ يا ان جي ڪارج بابت جيڪي دنيا ۾ نظريا هئا, ٻوليءَ جي نون ڪارجن ۽ قدرن جي دريافت کان پوءِ اهي هاڻ نظريا پراڻا ٿي ميسارجي چڪا آهن. زندگيءَ ۽ سماج بابت اڳ ۾ جيڪي نظريا روسو, افلاطون ۽ ارسطو ڏنا هئا, اهي ڪارل مارڪس جي ڏنل نظرين سان بدلجي چُڪا آهن. زندگيءَ جي تخليق, وجود ۽ ارتقا بابت چارلس ڊارون جي ارتقا واري نظريي کان پوءِ گهڻا آڳاٽا نظريا پنهنجي اهميت وڃائي چڪا آهن.

اڻڄاڻائي ڪو ڏوهہ ناهي, ان لحاظ کان سنڌي شاعريءَ جي صنفن: بيت, ڳاهہ ۽ دوهو موزون شاعري آهي, اها شاعري ڇند وديا جي قاعدن تي آڌاريل آهي, جيڪا ڄاڻ اسان جي محققن کي اڳ ۾ نہ هئي, انهن تعصب يا ڪنهن ٻي لالچ سبب سنڌ جي شاعريءَ کي جهنگلي ۽ ناموزون شاعري چئي رد نہ ڪيو هو, بلڪ انهن کي سنڌي شاعريءَ جو وزني نظام يا قاعدو سمجهہ ۾ نہ آيو. پر اڳتي هلي سنڌ ۽ هند جي محققن, عالمن, دانشورن ۽ تاريخدانن تحقيق ڪري ثابت ڪيو تہ هند توڙي سنڌ جي سمورن آڳاٽن شاعرن جي شاعريءَ ۾ ’دوهو‘ اهم ۽ مشهور صنف رهي آهي. هند ۽ سنڌ جي سموري ’ٻہ سٽي‘ ۽ ٻہ ٽُڪي شاعري, هند ۽ سنڌ جي مقبول نظام ’ڇند وديا‘ تي آڌاريل آهي, جيڪو شاعريءَ جو نامور سگهارو, قابل قبول وزني نظام آهي, ان نظام تحت سنسڪرت, ديوناگري, اپڀرنش پراڪرت, هندي ۽ سنڌي ٻولين ۾ صدين کان,

انيڪ شاعرن مختلف موضوعن تي ۽ پنهنجي دور ۽ زماني جي انسان دوست سماجي قدرن جي سلامتي ۽ بقا لاءِ لازوال شاعري سرجي آهي.

هاڻ دوهن توڙي سموري ٻہ سٽي شاعريءَ لاءِ 'ڇند وديا' نظام قبول ڪيو ويو آهي ۽ ان نظام تحت ڪيل سموري شاعريءَ کي موزون شاعري قرار ڏنو ويو آهي.

دوهي جو فني تعارف:

دوهو هندي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي لفظي معنيٰ ٽيندي ٻيٽو. دوهي جي اوسر، ارتقا ۽ فني سٽاءَ جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو تہ دوهو هندي ۽ سنڌي ڪلاسيڪل اساسي شاعريءَ جو، هند- سنڌ جي قديم ٻولين جو، صدين کان موجود ۽ مقبول مختلف سماجي مذهبي ڪارج پورا ڪندڙ، زندگيءَ جي جذبن، احساسن، داخلي، خارجي ڪيفيتن جو ترجمان ۽ مختلف سماجي، مذهبي ۽ زندگي جي سماجي قدرن کي نڀائيندڙ ۽ سانڍيندڙ، ردم ڀريو، مختصر فني سٽاءَ واري 'ڇندوديا' جي وزني نظام تي آڌاريل اهو شعر آهي، جنهن جي تمام مختصر فني سٽاءَ جي قطري ۾ تمام وڏن خيالن جذبن، احساسن، سماجي قدرن ۽ اخلاقي قدرن جي تصورن جا سمنڊ سمايا پيا آهن. دوهو قديم ٻولين جي مختلف خيالن، تصورن، نظرين، مذهبن کان ٽيندو وڌو، ڏگهو ارتقائي سفر ڪري هن منزل تي پهتو آهي.

دوهو ڇئن پدن ۽ ٻن مصرعن تي ٻڌل اهو شعر آهي، جنهن جو وزني نظام 'ماترڪ ڇند' تي ٻيٺل آهي. ڏگهي ۽ متحرڪ لفظ جي اُچار لاءِ ٻہ گرو ماترائون؛ ڇوٽي ۽ ساڪن اُچار لاءِ هڪ لگهو ماترا؛ ساربي، دوهي جي پهرين ۽ ٽيئن پد ۾ 13، 13 گرو ۽ لگهو ماترائون هونديون آهن؛ ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ 11، 11 گرو ۽ لگهو ماترائون ٽينديون آهن. دوهي جي ٻنهي مصرعن ۾ ڪُل 48 گُرو ۽ لگهو ماترائون هونديون آهن، هر مصرع جنهن کي دل بہ چئبو آهي، اها 24 گرو ۽ لگهو ماترائون تي ٻيٺل هوندي آهي. دوهي جو سٽاءُ هن ريت آهي:

مصرع/ دل 1: پهريون پد / پاڱون / قدم ***ساهي*** **ٻيو پد / قدم / پاڱو قافيو**

13 ماترائون 11 ماترائون 24 ماترائون

مصرع / دل 2: ٽيون پد / قدم / پاڱو ***ساهي*** **چوٿون پد / قدم / پاڱو قافيو**

13 ماترائون 11 ماترائون 24 ماترائون

ٻن مصرعن ڇئن پدن ۾ ڪُل 48 گُرو ۽ لگهو ماترائون ٽينديون.

الياس عشقي صاحب پنهنجي شعري مجموعي 'دوها هزاري' ۾ دوهي جي فني

سناءَ بابت منظوم سمجهاڻي هن ريت ڏني آهي.

دو دل چرن چار ہوں تک آخر میں آئے
کل چوبیس ہوں ماترے تو دوہا کہلائے
یاد رکھے کوئی اگر اتنی بات سلیں
چاروؤں چرنوں میں رہیں ماترے اڑتالیس

تیرا گیارہ ماترے دونوں دلوں میں جان
یہی دوہا چھند کی پنگل میں پہچان

گرو لگھو مل جائیں تو ٹھیک ہو دوہا چال
یتی رہے اپنی جگہ تو دوہا بنے کمال

الياس عشقيءَ دوهي جي فني سناءَ سمجهائڻ لاءِ چار دوها چيا آهن، جن ۾ قافيا: آئے، کہلائے، سلیں، اڑتالیس، جان، پہچان، چال، کمال آهن.

> دوهي جي مصرع کي دل چئبو آهي، چُرن معنيٰ قدم يا پاڱو يا حصو. تُڪ، قافيي کي چيو ويندو آهي. ڳٽپ لاءِ ماترا، محرڪ ۽ ساڪن اکر کي چئبو آهي. چار چُرن معنيٰ چار پد يا پاڱا يا حصا ٻن مصرعن جا ٿيندا آهن، انهن ۾ اٺيتاليهه ماترائون ٿينديون. 13، 11 هڪڙي مصرع يا دل ۾، 13، ٻي مصرع ۾11. پنگل چند يا چندوديا ساڳي ڳالهه آهي، ’چند‘ معنيٰ شاعري جي لباس يا ويس، پنگل، هڪ مها رشي هو، جنهن ’چند وديا‘ بابت حضرت عيسيٰ جي جمڻ کان ٻه سئو سال اڳي ڪتاب لکيو هو- (5)

ان ڪري هندي شاعريءَ جي ان ماترڪ وزني نظام کي ’چند وديا‘ سان گڏ ’پنگل دويا‘ به چوندا آهن مٿي ذڪر ڪيل آهي ته چندوديا وزني نظام ۾ گُرو ۽ لگهو ماترائون برابر هئڻ گهرجن. يتي مان مراد ساهي يا وقفو هوندو آهي، جيڪو ٻن پدن جي برابر وچ ۾ ايندو آهي، اهو مٿي سمجهايو ويو آهي.

دوهي جو بڻ بنياد:

دوهو بنيادي طور تي هندي ٻوليءَ جي قديم ترين صنف آهي. هن صنف ۾ 12 صدي عيسويءَ کان اڳ سنسڪرت ٻوليءَ ۾ شاعري ڪئي ويندي هئي.

> ”ڀڳتي تحريڪ، يوگ ۽ پنتي تحريڪ کان پوءِ سڀ کان پهرين هندي ٻوليءَ جي شاعري هن صنف ۾ ڪئي وئي، پر ڪجهہ محققن جو خيال آهي تہ ”دوهو سنڌي ٻوليءَ جي قديم ترين صنف آهي، دودي چنيسر جو داستان بہ دوهي جي صنف ۾ چيل آهي، سنڌي ٻوليءَ جي قديم ۽ تاريخي شاعري جي صنف ڳاهہ هيئت ۽ موضوع جي اعتبار کان اوائلي دوهو آهي، ڳاهہ ۾ بہ مصراعون ٽينديون آهن ۽ قافيو ٻن مصرعن جي آخري ۾ ايندو آهي.“ (6)

ڪجهہ محققن کان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بہ اهو خيال آهي تہ:

> ” دوهو هندي ٻوليءَ جي قديم صنف آهي، اسان کي هڪ اڌ بيت جي فقط هيئت جي بنياد تي هن صنف کي زبردستي سنڌي ٻوليءَ جي صنف نہ قرار ڏيڻ گهرجي. دوهو هندي ٻوليءَ جي قديم ترين صنف آهي، هن صنف ۾ سڀ کان پهرين موضوع توڙي ستاءَ ، فن ۽ فڪر جي لحاظ سان هندي ٻوليءَ ۾ شاعري ٿي آهي... قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم جي بہ ٽُڪن جي ستاءَ ۽ سلوڪ جو سرچشمو ڪبير ڀڳت جا عارفانہ هندي دوها هئا، جيڪي ان وقت يقيني طور عام مروج هئا.“ (7)

بلوچ صاحب، سنڌي ۽ هندي جي شاعريءَ جي لاڳاپي ۾ بہ ان تصور جو طرفدار آهي تہ دوهو هندي شاعريءَ جي صنف آهي، جيڪا سنڌ ۾ مقبول ۽ مروج هئي.قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم جي زماني کان سنڌي شاعريءَ ۾ داخل ٿي. بلوچ صاحب پنهنجي ٻئي ڪتاب ’ڳاهن سان ڳالهيون‘ ۾ بہ اهو لکيو آهي تہ:

> ”دوهي ۽ ڳاهہ ۾ هيئتي اعتبار کان هڪجهڙائي آهي، پر ’ڳاهہ‘ دوهو ناهي. دوهو هندي شاعريءَ جي صنف آهي.“ (8)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ’سنڌي ادب جي مختصر تاريخ‘ ۾ وڌيڪ چٽائيءَ سان لکيو آهي تہ:

”هندي دوهي جي اثر هيٺ سنڌي بيت اُسريو. پر جيڪڏهن ڪو چوي ٿو تہ سنڌي بيت دوهي کان قديم يا دوهو بنيادي طور تي سنڌ ۾ اُسريو تہ هن امڪان کي رد نٿو ڪري سگهجي، پر اها ڳالهہ ثابت ڪرڻ لاءِ ثبوت کپن.“ (9)

جوڻيجو صاحب مڪمل طور ان ڳالهہ کي رد نٿو ڪري تہ ان قسم جي ڪنهن بہ تحقيقي نتيجي جو امڪان ناهي، پر دوهي جي اُسرڻ جي سرزمين سنڌ ثابت ڪرڻ لاءِ تاريخي ثبوت هن وقت ناهن مليا.

غلام محمد گرامي نہ رڳو دوهي، بلڪ سموري سنڌ جي شاعريءَ تي هندي ۽ فارسي شاعريءَ جي اثر کي قبول ٿو ڪري ۽ سموري سنڌي شاعري کي هندي ۽ فارسي شاعريءَ جو سنگم ٿو سڏي پاڻ لکي ٿو تہ :

”سنڌي شاعري فني حيثيت سان هندي ۽ فارسي شاعريءَ جو سنگم آهي. سنڌي شاعريءَ جي ابتدا بيتن ۽ ڏوهيڙن سان ٿي، انهن جي هيئت ۽ اسلوب ڇند وديا تي مبني آهي.“ (10)

سيد مظهر جميل پنهنجي ڪتاب ’جديد سنڌي ادب‘ ۾ دوهي کي هندي شاعريءَ جي صنف ڪوٺي ٿو. پاڻ لکي ٿو تہ:

”دوهو هندي شاعريءَ جي صنف آهي، جيڪا سنڌي زبان ۾ آڳاٽي زمانن کان لکي پئي وڃي، شاهہ ڪريم ۽ قاضي قادن جي شاعري ۾ دوها ملن ٿا، دوهن جو وزن هندي ڇند وديا تي ٻڌل آهي، اسان جي زماني ۾ شيخ اياز، نياز همايوني،تنوير عباسي ۽ امداد حسيني دوها لکيا آهن.“(11)

انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا ۾ بہ دوهي بابت اهو خيال پيش ڪيل آهي تہ:

”دوهو هندي ۽ سنڌي نج ڪلاسيڪل شاعري جي هڪ اهم صنف آهي دوهو پراڪرت ۽ اپڀرنش ٻولين جي دور جي مقبول صنف آهي جنهن دور ۾ مقامي زبانون ۽ شاعري هڪ ارتقائي دور مان گذري رهيون هيون، دوهو هندي ڇند يا پنگل جي ماترائن تي لکيو ويندو آهي، پنگل يا هندي ڇند قديم هندي شاعري جو وزني نظام آهي.“ (12)

ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي تحقيقي ’گنان شناسي‘ ۾ به اها ڳالهه ڪئي آهي ته:

” ڀڳتي دور ۾ ڀڳتي ۽ ويدانتي شاعري، سڄي ننڍي کنڊ جي هر خطي جي هر ٻوليءَ تي پنهنجا گهرا اثر ڇڏيا. هن زماني ۾ سنڌو ماٿر جي ملڪن سنڌ، پنجاب ۽ سرائڪي واري خطي ان کان سواءِ راجستان، ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ توڙي ڪشمير ۾ بابا فريد گنج شڪر، پير شمس، پير صدر الدين، ماڌولال، شاهه حسين، سلطان باهو، بلي شاهه، گرونانڪ، ڪبير ڀڳت، ميران ٻائي، دادو ديال ۽ مهمان متي پراڻ ناٿ ۽ گورک ناٿ جا دوها، بيت، سورٺا، گنان، قافيون، وايون ۽ واٽيون، انهن خطن جي شهر شهر ۽ گهٽي گهٽي ۾ تصوف، ويدانت، ڀڳتي مت ۽ ناٿ پنٿ جي پيغام طور پهچي چڪيون هيون.“ (13)

ڊاڪٽر فياض لطيف پنهنجي ڪتاب ’شيخ اياز جا دوها‘ ۾ ڪنول ظهير جي مقالي جي حوالي سان لکي ٿو ته: ” دوهو هندوستاني اوائلي شعري صنف آهي.“ (16)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد ’ڇند وديا‘ دوهن جي قسمن ۽ بيت جي سٽاءَ ۽ اوسر ۾ دوهي کي هندي شاعريءَ جي صنف ڪوٺيو آهي، هو لکي ٿو ته:

”سنڌي شاعرن دوهي جو سٽاءُ اختيار ڪيو، دوهي جا 23 قسم جيڪي عام جام آهن، اهي سڀ هندي شاعري جي وزني نظام ڇند وديا تي آڌاريل آهن، قديم شاعري دوها ڇند موجب آهي.“(15)

دوهو پنهنجي هيئت موضوع ۽ خيال جي گهرائي، سادگي، مزاج، عام اسلوب جي سونهن سبب صدين کان هندي شاعريءَ جي مشهور صنف رهي آهي. جڏهن کان ٻارهين صديءَ ڌاري ناٿ پنٿي ۽ رام ڀڳتي تحريڪون هليون ته انهن تحريڪن دوران دوهي لاءِ سنسڪرت ٻوليءَ بجاءِ شاعرن هندي ٻولي استعمال ڪئي. هندي ٻوليءَ ۾ چيل دوهي ۾ وڏيڪ وسعت، وڌيڪ گهرائي ۽ وڌيڪ سادگيءَ سبب هن صنف کي هند، سنڌ ۾ بلندي ۽ جوڀن نصيب ٿيو. ڪبير ڀڳت، ميران ٻائي، تلسي داس، سورداس، ’دوهي‘ کي سموري هندستان ۾ لازوال حسن ۽ بلندي عطا ڪئي. سمن عبدالرحيم خان خانه، امير خسرو، سهجو ٻائيءَ به دوها چيا.

هندي شاعريءَ جو هندو مذهب يا مسلمان مذهب يا ٻُڌمت سان ڪوبه تعلق

ناهي، هيءَ ٻولي هندستان ۾ رهندڙ سيئي ماڻهو ڳالهائيندا هئا. انڪري هندي ٻوليءَ جي هن صنف جا سڀ کان وڏا شاعر هندن کان وڌيڪ مسلمان هئا. جيئن ڪبير ڀڳت، امير خسرو، عبدالرحيم خان خانہ وغيره.

هندي شاعريءَ مان سنڌيءَ ۾ دوهو ڪيئن ۽ ڪڏهن مروج ٿيو ان کان اڳ هندي ٻوليءَ جي اساسي شاعرن جي شاعريءَ جو بہ ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

ڀڳت ڪبير (1398_1494) :

ڀڳتي تحريڪ جو سرواڻ ڪبير ڀڳت، سرزمين هندستان جو نامور شاعر ٿي گذريو آهي، سنڌ ۾ هندي ٻوليءَ جي ٻين دوهي جي شاعرن جي ڀيٽ ۾، ڪبير جا دوها وڌيڪ پڙهيا ۽ پسند ڪيا ويا آهن. شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي سماع وارين محفلن ۾ بہ ڪبير جا دوها ڇپيا ويندا هئا. ڇوِن ٿا تہ ڪبير نٿي ۾ بہ آيو هو، ان ڳالهہ جو ذڪر اڳتي بيان ڪيو ويندو. ڪبير بنيادي طور تي مسلمان هو، سندس دوهن کي هندستان ۾ مسلم توڙي هندو ساڳي اهميت ۽ مڃتا ڏيندا رهيا آهن. سندس دوها مندرن توڙي مزارن ۾ هڪ ئي وقت ڳايا ويندا هئا. ڪبير جا ڪجهہ دوها هتي ڏجن ٿا:

من متھرا دل دوراکا کایا کاسی جان
دس دوارے کا دیہرا تا میں جوتی پہچان

(منهنجو من متڙا آهي، دل دوراڪا ۽ جسم ڪاشي سمجهان ٿو، سڀ مقدس عبادتگاهون منهنجي اندر ۾ آهن منهنجي وجود جي مندر جا ڏهہ در آهن ان ۾ خدا جي تجلي تلاش ٿو ڪريان.)

اگن آنچ سہنا، سُگم سُگم کھڑک کی دھار
نہیں نبھاون ایک رس مہا کٹھن بیوپار

(باهي جي تپش تلوار جي ڌار جو ڏک سهڻ سولو آهي، پر مستقل مزاج سان محبت ڪرڻ ان کان بہ ڏکيون آهن.)

پریم نہ باڑی اوپجے پریم نہ ہاٹ بکائی
راجا پرجا سب رچے سیس دے لے جائے

(محبتون واڙين ۾ نہ ٿينديون آهن ۽ نہ وري هٽن تي وڪامنديون آهن، نسب ناموس جي ڳالهہ ناهي، شاهہ هجي يا گداگر سِر ڪٽي اچي محبتون خريد ڪري وڃي.)

سووں تو سپنے ملوں جاگوں تو من ماہے
لوچن رات سبھ گھڑی، بسرت کبہو ناہے

(سمهان ٿو تہ خوابن ۾ ٿو اچي، جاڳان ٿو تہ دل ۾ ويٺو آهي، ڪنهن مبارڪ گهڙي ۾ هُن لاءِ اکيون پنيون هيون تہ هُن اسان کي وساريو ڪڏهن بہ ناهي).

ڀڳت ڪبير کان علاوه ٻين بہ گهڻن هندي شاعرن دوها چيا. پر جن هندي شاعرن جا دوها. موضوع. هيئت. تخيل. ٻولي. اسلوب جي سونهن سدابهاريءَ سبب دنيا ۾ مقبول ٿيا ۽ سنڌ هند ۾ ڳايا وڄايا ويا. انهن ۾ ميران ٻائي، سورداس. تلسي. امير خسرو. عبدالرحيم خان خانہ. سهجو ٻائي وڏا شاعر هئا.

1. **ميران ٻائي (1504_1558):**

رہان نہ بھاوے، نیند نہ آئے برہ ستاوے موئے
گھائل سی گھومت پھروں، میرا درد نہ جانے کوئے

(نہ ويھڻ ٿو وڻي نہ ننڊ ٿي اچي، هن برهہ ستايو آهي، زخمي بدن سان پيا زندگي گذاريون اسان جي درد کي ڪير سمجهي نہ سگهيو).

کاڈھ کلیجو میں دھروں کوا تو لیجا
ساجن میرا دیس بست وہ دکھت تو کھا

(اڄ ڪانگ هينئون ڪڍي توکي هٿن سان ڏيان، وڃي ان ديس ۾ کاءُ جتي منهنجو محبوب وسي ٿو. تون کاءُ هو ڏسي).

2. **سورداس (1487_1563ع):**

پریم پریم تیں ہوئے، پریم تے پر ہے جیسے،
پریم سرھو سنسار، پریم پر مارتھ ہے۔ (18)

3. **امير خسرو:**

گوری سووے سیج پر، مکھ پر ڈاری کیس،
چل خسرو گھر آپنے، رئن پئی اھ دیس۔ (19)

(عاشق پنهنجي مري ويل محبوب جي قبر تي ويهي چوي پيو تہ محبوب پنهنجي منهن کي زُلفن سان ڍڪيو ستو پيو آهي، خسرو! هل تہ هلون پنهنجي گهر هن ديس ۾ هاڻي اونداهي ٿي وئي).

پاڪستان ۾ اردو ٻوليءَ جي شاعرن بہ دوها چيا آهن، جنهن ۾ خاص طور تي خواجہ دل محمد قتيل شفائي، الطاف پرواز، قدرت نقوي، صبا اختر، تاج سعيد، ڪشور ناهيد، جميل الدين، الياس عشقي ۽ طاهر سعيد هارون، قابل ذڪر آهن، سندن دوهن جا مجموعا ڇپيل آهن.

شاعريءَ جي ٻين صنفن جيان دوهي ۾ بہ قافيي ڪي تبديل ڪرڻ سان ۽ لگهو گرو ماترائن جي تعداد گهٽائڻ، وڌائڻ سان، مصرعن ڪي وڌائڻ سان دوهي جا تمام گهڻا قسم وجود ۾ اچيو وڃن. هندي شاعرن دوهي جا 23 قسم ڄاڻايا آهن، انهن مان گهڻا دوها اڪثر، گرو ۽ لگهو 48 ماترائن تي ٻڌل هوندا آهن، باقي ايترو ضرور آهي تہ ماترائن جو تعداد مصرعن ۽ پدن ۾ گهٽ وڌ هوندو آهي. 'دوها ڇند' صنف ٻن مصرعن ۽ چئن پدن تي ٻڌل هوندي آهي، پهرين ۽ ٽئين پد ۾ 13، 13 ماترائون، ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ 11، 11 ماترائون هونديون آهن، هر مصرع يا دل ۾ 24 ماترائون ٿينديون آهن ۽ ٻنهي مصرعن ۾ 48 ماترائون ٿينديون آهن. ٿلهي ليکي ٽن قسمن جا دوها، هندي توڙي سنڌي شاعريءَ ۾ عام آهن. جيڪي فقط قافيي ۽ پدن جي تبديلي سان وجود ۾ آيا آهن، هوتچند مولچند گربخشاڻي لکي ٿو تہ:

> "دوهي جي ڪُل 48 ماترائن مان گهٽ ۾ گهٽ چار ضرور ڇوٽيون هئڻ گهرجن، باقي 44 ماترائون ڇوٽيون هجن يا ڊگهيون، ان سان ڪوبہ فرق نٿو پئي، ماترائن جي جدا جدا تقسيم موجب دوهن جا ڪيترا قسم ٿهي سگهن ٿا." (20)

تيرٿ داس هوتچند لکي ٿو تہ:

> " دوهن جا مختلف قسم آهن. سورٺو دوهو جيڪو ترتيب بدلائڻ سان وجود ۾ اچي ٿو، هر ست جو پهريون اڌ، ٻئي اڌ سان ملائڻ سان دوهي جا قسم بدلجن ٿا." (21)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد پنهنجي ڪتاب 'بيت: سٽاءُ ۽ اوسر' ۾ 23 دوها ڄاڻايا آهن هو لکي ٿو تہ:

> "ماترائن جي گهٽ وڌ ٿيڻ سان ۽ پدن جي تبديلي سان ۽ قافيي جي تبديلي سان دوهن جا ڪيترائي قسم وجود ۾ اچن ٿا، جن مان 23 قسمن

> جا دوها هندي شاعرن عام جام چيا آهن. ان کان علاوه ڪجهه ٻيا دوهن جا قسم بہ آهن جن ۾ دوهي ڇند، هري پد دوهو، للت پد دوهو، ٻي جوڙيا غير مساوي دوهو، مسلسل دوها، سورٺا ڇند، دوها سورٺا ميل شامل آهن." (22)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب پنهنجي ادبي تاريخن جي مختلف تحقيقي ڪتابن سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، سنڌي ادب جو مطالعو، ڪنمال ۽ شاهہ جي رسالي جي مطالعي ۾ دوهي جي سٽاءَ هيئت ۽ اوسر بابت لکيو آهي. (23) جوڻيجي صاحب پنهنجي ڪتاب ’شاهہ جي رسالي جو مطالعو‘ ۾ پاڻ دوهي جي مختلف قسمن، سورٺا، ٻڙو دوهو، تنويري دوهن جو ذڪر ڪيو آهي. (24)

نوجوان محقق مشتاق گبول بہ پنهنجي ڪتاب ’شاعريءَ جون صنفون‘ ۾ هندي دوهي جي 23 قسمن کان علاوه بہ قافيي ۽ ماترائن جي تبديلي سان مختلف قسمن جي دوهن جو ذڪر ڪري ٿو هو لکي ٿو تہ:

> ”فني حوالي سان لگهو ۽ گرو ماترائن جي نظام تحت دوهي جا 23 قسم آهن، اهي 23 قسمن جا دوها، دوهاڇند وزني نظام هيٺ لکيا وڃن ٿا. انهن جي پهرين چُرن ۽ ٽي چُرن ۾ 13، 13 ماترائون هونديون آهن ٻي ۽ چوٿين چُرن ۾ 11، 11 ماترائون هونديون آهن هر هڪ دوهي ۾ ڪُل 48 ماترائون ٿينديون آهن." (25)

دوهن جا 23 قسم هيٺيان آهن جن مان 8 دوها ڀرمر، سڀرا مر، شرڀ، سيرامر، منڊوڪ، مرڪٽ ۽ ڪرڀ اهي دوها آهن جن دوهن جا نمونا جديد شاعرن جي دوهن ۾ ملن ٿا. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ءَ دوهي جا هيٺيان 23 قسم ڄاڻايا آهن، جيڪي هندي شاعريءَ ۾ موجود آهن:

1.	ڀرمر =	22 گرو +	4 لگهو =	48 ماترائون
2.	سڀرامر =	21 گرو +	6 لگهو =	48 ماترائون
3.	شرڀ =	20 گرو +	8 لگهو =	48 ماترائون
4.	سيرامر =	20 گرو +	10 لگهو =	48 ماترائون
5.	منڊوڪ =	19 گرو +	12 لگهو =	48 ماترائون
6.	مرڪٽ =	17 گرو +	14 لگهو =	48 ماترائون

7. ڪرڀ =	16 گرو +	16 لگھو =	48 ماترائون
8. نر =	15 گرو +	18 لگھو =	48 ماترائون
9. هنس =	14 گرو +	20 لگھو =	48 ماترائون
10. بال =	13 گرو +	22 لگھو =	48 ماترائون
11. پيوڌر =	12 گرو +	24 لگھو =	48 ماترائون
12. چل / بل =	11 گرو +	26 لگھو =	48 ماترائون
13. بانر =	10 گرو +	28 لگھو =	48 ماترائون
14. ترڪل =	9 گرو +	30 لگھو =	48 ماترائون
15. ڪُڇپ =	8 گرو +	32 لگھو =	48 ماترائون
16. مڇ =	7 گرو +	34 لگھو =	48 ماترائون
17. شاردول =	6 گرو +	36 لگھو =	48 ماترائون
18. اهيو=	5 گرو +	38 لگھو =	48 ماترائون
19. بيال=	4 گرو +	40 لگھو =	48 ماترائون
20. بڊال =	3 گرو +	42 لگھو =	48 ماترائون
21. شوان =	2 گرو +	44 لگھو =	48 ماترائون
22. اُڌر =	1 گرو +	46 لگھو =	48 ماترائون
23. سُرپ	0 گرو +	48 لگھو =	48 ماترائون

”انهن 23 قسمن جي دوهن کان علاوه دوهرا ودها يا بدوها ، پنجاهہ حرفي دوهو، دوهي، هري پَد، للت پد، غير مساوي، بي جوڙ دوهو، پچ ڪنيا دوهو ۽ مسلسل دوها بہ آهن.“ (26)

گبول صاحب بہ اهي دوها ڄاڻايا آهن، جيڪي ڊاڪٽر ميمڻ صاحب ڄاڻايا آهن. اصل ڳالهہ اها آهي تہ اهي جيڪي بہ دوها آهن ۽ جيڪي بہ دوهن جا قسم آهن، اهي 12 صدي تائين سنسڪرت ٻولي ۾ قائم هئا پر 12 صدي کان پوءِ دوها سنسڪرت ٻولي جي جاءِ تي هندي ٻولي ۾ شاعرن چيا، خاص طور تي هندوستان ۾ يوگ پنٿي ڀڳتي تحريڪ دوران تہ انهن مان باقي ٿورا قسم وڃي رهيا، انهن مان گهاڙيٽي هيئت ۽ فن جي اعتبار کان ٽن قسمن جا دوها جيئن بڙا دوها جنهن جي فني هيئت جي باري ۾ الياس عشقي صاحب خود پنهنجي دوهن ۾ ذڪر ڪيو آهي.

دوجا دوھا لائے پہلا دل ہو سورٹھا
ایسا چھند جڑے تو پھر دوھا بڑا کہلائے،

هن ۾ 'لائے' ۽ 'کہلائے' قافيا ٿيا.

'بڙا دوھا' يا بڙي دوهي جي پهرئين ۽ چوٿين پد ۾ قافيو ايندو آهي، پهرئين ۽ چوٿين پد ۾ 11، ماترائون ٿينديون ٻيون ۽ ٽيون پد 13، 13 گرو لگهو ماترائن تي ٻڌل هوندو آهي. بڙي دوهي کي سنڌي ٻولي جي شاعري جي صنف ۾ اڌ سورٺو اڌ دوهو ڪوٺيو ويندو آهي. سنڌ جي اڪثر اساسي ۽ ڪلاسيڪل شاعرن جي شاعري ۾ هي صنف موجود آهي.

تنويري / تونبيري دوها :

هي ٻن مصرعن وارو دوهو آهي، هن جي پهرين مصرع جي ٻي پد جي آخر ۾ قافيو ايندو آهي، هن دوهي کي اڌ دوهو اڌ سورٺو يا دوها سورٺا ميل سڏيندا آهن. هن دوهي جي ماترائن ۾ فرق نہ هوندو آهي. پهرين مصرع 24 ماترائن ٻي مصرع 24 ماترائن جي مصرع، پورو دوهو 48 ماترائن تي ٽيندو آهي. هن دوهي جون مصرعون وڏائي شاهہ ڪريم قاضي قادن، لطف الله قادري، شاهہ عنايت، شاهہ لطيف ۽ سچل گهڻين مصرعن وارا بيت چيا آهن.

کرا دوها / کڙا دوها:

هن دوهي جي صنف ۾ هندي ۽ سنڌي شاعرن طبع آزمائي ڪئي آهي. هن دوهي جي پهرين مصرع جي پهرين پد ۽ ٻي پد ۾ قافيو ٿيندو آهي، تي ۽ چوٿين پد ۾ بہ قافيو ايندو آهي. ٻنهي مصرعن ۾ چار قافيا هوندا آهن، بہ قافيا وچ تي، بہ قافيا آخر ۾. هن دوهي کي ٻئو دوهو بہ چئبو آهي. الياس عشقي صاحب سندس دوهن جي ڪتاب 'دوها هزاري' ۾ هن دوهي جي فني سٽاءَ کي منظوم نموني سان بيان ڪيو آهي.

دوھے کا دوھا رہے، اور سورٹھا ہوئے،
اُسے کھڑا دوھا کہے، جانے بھید جو کوئے۔

هن دوهي جي پهرئين چُرن، ٽئين چرن جا قافيا 'رہے' ۽ 'کہے' ٿيا، ٻئي ۽ چوٿين چُرن جا قافيا 'ہوئے'۽'کوئے' ٿيا، هن دوهي ۾ بہ ماترائون ساڳي ريت آهن، سنڌي ڪلاسيڪل شاعرن توڙي جديد شاعرن جي شاعري ۾ هي دوهو ملي ٿو.

مسلسل دوها:

هن قسم جا دوها هندي شاعريءَ ۾ گهڻا چيا آهن. سنڌي شاعري ۾ سچل سرمست ٻـ ڪجهہ دوها چيا آهن. جڏهن تـ سنڌ جي باقي اساسي ۽ ڪلاسيڪل شاعرن لطف الله قادري، شاهہ لطيف مسلسل دوهن ۾ پهرين پد جي وراڻي سان ۽ تڪرار سان مسلسل ڪي دوهي وراڻ ۽ تڪرار واري دوهي ۾ تبديل ڪيو. هي دوهن جو اهو قسم آهي جنهن ۾ قافيا بدلبا رهندا آهن. هن دوهن ۾ شاعرن هڪ ڪان وڏيڪ دوهن ۾ بار بار دوهي جي پهرئين يا ٻئي پد کي ورجائي، ان خيال ۽ تصور کي وڏيڪ چٽو ڪري ٿو يا وري ان تصور، ان ڪيفيت، ان سماجي قدر يا واقعي سان پنهنجي گهري دل لڳي ظاهر ڪري ٿو. يا وري ان خيال، ان تصور، ان واقعي ان قدر ان آرزو، تمنا ۽ ان جذبي جي اهميت کي وڌائي سگهارو بنائي ٿو.

سنڌ ۾ ان قسم جي وراڻ ۽ تڪرار واري دوهي جي شروعات، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف جي وچ واري ڪڙي جي شاعر لطف الله قادريءَ ڪئي. سندس وراڻ ۽ تڪرار واري دوهي جي صنف ۾ اڳتي هلي شاهہ صاحب ۽ ٻين شاعرن ٻـ شاعري ڪئي. ۽ ان هندي مسلسل دوهي ۾ تڪرار ۽ وراڻ واري فني سٽاءَ جي پيوند ڪاري ڪري، سنڌي دوهي ۾ نرالي، فني، فڪري، تازگي ۽ نواڻ پيدا ڪئي.

شاهہ لطف الله قادري:

حسن حبيب جو پسين جي هيڪار،
تـ تون کي سپ چمار وڃي اڄ ورهن جي

حسن حبيب جو پسين جي پيهي،
تـ توکي سيئي ٻيون وڃن وسري

حسن حبيبن جي پئي جن اهار
تن وئي وجود سار نـ ڪو حسب نـ ڪو نسب ڪو

حسن حبيبن جي پئي جن توار
تن ويا وسري پار سي پسن ڪين پرين ري.

حسن حبيب جنين لڳو آر
تن نہ ڪو اوراڙ نہ پار سيئي ٽئو سپرين

حسن حبيبن جو جنين ڏٺو ماءُ
تنين منجهان ڪا سُڪ نہ سُتي ڪڍهن

حسن حبيبن جو جن رهيو من
ان اندر ڪنو عاشقين پيا ڏڙ ڏہن

حسن حبيب جي ڪوجو آهي پور
عاشقن اي سور ماءُ مارينڊن ڪڍهين

حسن حبيب جي ڪائي خاڪ ڪيا،
ماٺهو پائين مٺا تان او سونهن پريان جي جيا.

حسن حبيبن جي وار ۾ تڪرار وارا 62 مصرعن تي ٻڌل31 دوها ۾ سورٺا ميل دوها آهن (27)

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ دوها سورٺا ميل وراڻ ۾ تڪرار وارا مسلسل بيت تمام گهٽا آهن.

آئون نہ گڏي پرين کي ٿورا ڏينهن ٿيا،
راتين روز ويا عبث آري چار ري.

آئون نہ گڏي پرين کي سين سين سج ويا،
هلڻ وير هٺا ديکي شال دم ڏيان.

آئون نہ گڏي پرين کي پوہون ٿيو پساهہ،
سڪان تي سڪرات ۾ رويو پچان راهہ
شال مَر وچيم ساهہ ڏاران پسڻ پرين جي

آئون نہ گڏي پرين کي تون ٿو لهي سج،
آئون جي ڏينهن سنهيا نئي پريان کي ڏج

وجي ڪيچ چئج تہ ويچاري وات مئي.

آئون نہ گڏي پرين کي ٿورا ڏينهن ٿيا،
راتين روز ويا عبث آري ڄام ري

آئون نہ گڏي پرين کي عمر تان ويئي،
وهي ڏينهن وڃائيا سرتيون سيئي
پيري ۾ پيئي اکيون آري ڄام ڏي ڪٽي.

آئون نہ گڏي پرين کي مٿان آيو موت،
واجهائيندي ورهہ ٿيا هڏ نہ گڏيم هوت
جيڪس ٿيندس فوت فنا هن فراق ۾.

(شاه جو رسالو ص 235)

ڪبير ڀڳت (1398_1494):

مو کو کہاں ڈھونڈے ہو، بندے میں تو تیرے پاس میں،
نا میں بکری نا میں بھیڑی نا میں چھیر ی گنڈاس میں،
نہیں کھال میں نہیں پونچھ میں نہ ہڈی نہ ماس میں
نا میں دیول، نا میں مسجد، نا کعبے کیلاس میں
نا تو کو نوکریا کرم میں، نہیں جوگ بیراگ میں
کہو جی ہووے ترتے ملھوں پل بھر کی تلاش میں
میں تو رہوں شہر کے باہر میری پوری مواس میں
کہے کبیر سنو بھائی سادھو سب سانسوں کی سانس میں۔

(ڀڳت ڪبير ص 218) (28)

هي انن تي ٻڌل دوهو آهي. هن ۾ قافيا بدليل آهن، پر خيال هڪ آهي. مسلسل دوهي ۾ فني سٽاءَ بدلبي ويندي، پر موضوع هڪڙو رهندو. جيئن هن ۾ هڪ ئي موضوع آهي تہ خدا انسان سان مخاطب ٿئي ٿو تہ تون مون کي ڪٿي ٿو ڳولهين، آئون تو منجهہ آهيان، تنهنجي ساهن ۾ آهيان. ان هڪ خيال، تصور ۽ موضوع کي ڪبير پيش ڪيو آهي. سنڌ ۾ سچل سرمست بہ مسلسل دوها چيا آهن.

يا مهنديءَ گل تا آهيان، جنهن اندر لالائي،
يا آهيان گل گلاب جو، جنهن ۾ سر ۾ سرهائي.

يا تا چشمو آهيان، جو ابر ڀريو آب،
تنهن ۾ سايو سج جو، يا ڀاڃو ئي مهتاب

يا تا ڀاڃو ئي حق جو، آئون اصل ڪون آهيان،
جنهن ۾ ڳالهه ناهه تا، سو پيي تا آهيان.

ڳالهه ' سچو' تا سمجهي، ڪون هاديءَ اهائي،
تا غير خدا جو ناهين، آهين صاحب سدائي.

(سچل سرمست)

گمان آهي تہ سنڌ ۾ دوهو ٻارهين عيسويءَ کانپوءِ پهتو هوندو، يا شاعرن دوهي کي پڙهيو سمجهيو ۽ ان صنف کي پنهنجو ڪيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ ٻارهين عيسوي کان اڳ اهو دوهو سنسڪرت ٻولي ۾ هو. انڪري نٿو چئي سگهجي تہ سنسڪرت ٻولي جو دوهو سنڌ ۾ جاءِ والاري. 12هين صديءَ کان پوءِ جڏهن هندستان ۾ رام ڀڳتي تحريڪ زور ورتو تہ دوهو سنسڪرت جي بجاءِ هندي ٻولي ۾ شاعرن چيو ۽ اهو دوهو سنڌ ۾ ڪبير، ميران، تلسي، امير خسرو جي شاعري ذريعي پهتو هو. سنڌ ۾ محفل سماع جو دور تہ 1300ع کان شروع هو. پر شاهہ ڪريم جي دور جي محفل سماع جو زمانو 15 ۽ 16 عيسوي صدي جي وچ وارو هو. ڪبير ڀڳت 1398ع ۾ ڄائو 1494 ۾ وفات ڪئي. سورداس 1450 کان 1563ع ميران ٻائي 1504 کان 1546ع تائين هئي. قاضي قادن ان دور ۾ بالغ ڄمار ۾ موجود هو. ڄام نظام الدين سمي جي بادشاهي جو دور هو، سمن جو آخري دور ۽ شاهہ بيگ ارغون جي شروعاتي دور ۾ دوها سنڌ ۾ پهتا هوندا. ڇاڪاڻ تہ ڪبير ڀڳت ۽ ميران لڳ ڀڳ ان دور جا شاعر هئا ۽ سنڌ ۾ ان دور ۾ قاضي قادن ۽ شاهہ ڪريم وقت جي ٿوري گهڻي فاصلي سان سنڌ ۾ موجود هئا. قاضي قادن سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ رهيو پيو هو، شاهہ ڪريم بلڙي کان ٺٽي ايندو ويندو هو، سيوهڻ ۽ ٺٽو سنڌ جي گادي جي هندن سان گڏوگڏ پنهنجي دور ۽ زماني جا وڏا علمي ادبي مرڪز هئا. ان ڪري آس پاس جي ملڪن جا اهل علم ماڻهو هنن شهرن ۾ ايندا ويندا هئا. ڀڳت ڪبير ٺٽي ۾ آيو هو ۽

سندس پٽ ڪمال پڳت جي قبر ٺٽي ۾ آهي. (29)

دوهي کي سنڌي شاعرن نہ رڳو قبول ڪري هن صنف ۾ ڪمال جي طبع آزمائي ڪئي، پر ان صنف جي قافين جي سهڻي سٽاءَ ۽ بيهڪ سان مصرعون وڌائي نئين هيئتن کي جوڙيو ۽ گهڻن مصرعن وارا بيت ٺاهيا.

سومرن جي دور کان سنڌ ۾ درگاهن ۽ خانقاهن ۾ محفل سماع جو سلسلو شروع ٿيو جن محفل سماعن ۾ ديس پرديس جا ڳائيندڙ اچي ڳائيندا هئا. داستان ٻڌائيندا هئا. شاعري ٻڌائيندا هئا. ممڪن آهي تہ انهن سماع جي محفلن ۾ ڳايل ۽ چيل بيت ۽ دوها سنڌي ٻوليءَ جا بہ هجن. تہ ساڳئي وقت هندي ٻوليءَ جا بہ هجن. چاڪاڻ تہ سمن ۽ سومرن جي وقت ۾ ڪڇ ڪاٺياواڙ, گجرات, راجستان طرف جا ماڻهو سنڌ ۾ عام جام ايندا ويندا هئا ۽ ان پاسي جا شاعر سگهڙ بہ هن پاسي ايندا ويندا رهندا هئا. ان اچ وڃ جي زماني يعني سومرن جي آخري ۽ سمن جي شروعاتي دور ۾ دوهو سنڌ ۾ پهتو هوندو. بلوچ نبي بخش صاحب پنهنجي ڪتاب 'هندي ۽ سنڌي شاعري جو لاڳاپو' ۾ لکي ٿو تہ:

> "هندي ڪلاسيڪل شاعري جي صنف دوهو ڪبير ۽ تلسي داس جي شاعري ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي شاعري ۾ داخل ٿيو. ڪبير ۽ تلسي جا دوها سنڌ ۾ قابل قبول ۽ مقبول عام هئا. شاهہ ڪريم جي محفل سماع ۾ بہ پڙهيا ويندا هئا. شاهہ ڪريم جي ملفوظات ۾ پڻ ڪبير جو دوهو مليو آهي، شاهہ ڪريم ۽ قاضي قادن جي دوهن جي سٽاءَ ۽ سلوڪ جو سرچشمو ڪبير جا عارفانا دوها هئا. جيڪي ان وقت سنڌ ۾ عام هئا. (30)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ساڳئي ڪتاب ۾ وڌيڪ لکي ٿو تہ:

> "هندي دوهن جي سنڌ ۾ ايتري مقبوليت هئي جو شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي سماع ۾ ڳايل هندي دوها, سندس شاعري جي سُر بيراڳ ۾ شامل ٿي ويا. جن مان 8 دوها ڪبير جي نالي سان، 3 دوها گرونانڪ جي نالي سان ۽ بہ دوها دادو ديال جي نالي سان آهن." (31)

سنڌي ادب جي تاريخدان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب سنڌ ۾ هند جي دوها صنف جي اچڻ جي سبب بابت لکيو آهي،

"سنڌ ۾ اهڙا هندي دوها عام ٿيا جن ۾ سنڌ وارن جي دل جي ڳالهه بيان ٿيل هئي ۽ سنڌ جي حالتن موجب هئا. انهن دوهن کي سنڌ ۾ خوب مقبوليت حاصل ٿئي اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جي ادبي حلقن ۾ هندي دوهي کي عزت جي نگاه سان ڏٺو ويو. ڪبير هندي شاعري جو اهڙو خوشبودار گُل هو جيڪو نہ زمان ۽ مڪان جو پابند هو، نہ ٻولي ۽ جاتي جي ڪري سنڌ وارن لاءِ ڌاريون هو. سندس دوها سنڌ ۾ پهتا. "

حديں جائے ہر کو، بیحد نہ جائے کوئے،
بے حد میدان میں کھڑا کبیرا روئے" (32)

محسوس ٿئي ٿو تہ سنڌي شاعرن هندي شاعراڻي صنف دوهي جي زمين ۾ پنهنجي دلي جذبن ۽ سماجي قدرن جو ٻج ڇٽيو جنهن مان سنڌي دوهي، سورٺي، بيتن جا باغ ڦٽي پيا.

سنڌ ۾ قاضي قادن جي زماني کان سمن جي آخري ۽ ارغونن جي شروعاتي دور ۾ سنڌ ۾ فن ۽ فڪر جي سونهن ۽ سگهه سان سينگاريل دوهي جي شروعات ٿي.

شاهه ڪريم بہ دوها چيا. لطف الله قادريءَ جي رسالي ۾ بہ دوها ملن ٿا. شاهه جي رسالي ۾ پڻ جاٽايل مختلف قسمن جا دوها موجود آهن. ان کان پوءِ دور جديد ۾ نارايڻ شام، شيخ اياز، امداد حسينيءَ، نياز همايونيءَ، تنوير عباسي، مير محمد پيرزادي ۽ بردي سنڌيءَ جا دوها. هندي شاعري جي دوهن کان ماحول، مزاج، ميناس، خيال جي اونهائي، تخيل جي پرواز جي اعتبار کان وڌيڪ سگهارا لڳن ٿا. سنڌي دوهن جي خاص ڳالهه اها آهي تہ هندي دوهن جي سٽاءَ ۾ فني ۽ فڪري اعتبار کان قابلِ قبول وٽندڙ قافي جي تبديلي سان ۽ مصرعن کي وڌائڻ سان مختلف قسمن جا دوها تخليق ڪيا. ٻي ڳالهه تہ جڏهن هندي ٻولي جي شاعرن دوها صنف ۾ لکڻ ڇڏي غزل ۽ گيت جي صنفن ۾ شاعري جي شروعات ڪئي تہ سنڌي ٻولي جي جديد شاعرن دوهي کي فن، سٽاءَ خيال ٻولي ۽ مناس جي سونهن سان سينگاري شاعري جا ويڙها واسي ڇڏيا. . هتي چوند ڪلاسيڪل توڙي جديد شاعرن جا دوها نموني طور پيش ڪجن ٿا.

قاضي قادن (1463_1551):

لائي لام الف سان ڪاتب لکين جيئن،
مون هينئڙو پريان سان لڳو آهي تيئن (33)

❊

کنز قدوري قافيا کي کين پڙهيام،
سو ڏيهوئي کو ٻيو جان ئي پرين لڏام (34)

❊

جي سالورن سڏ لهي ڪنولان سندي ڪاءِ
تہ پيو پاتال ۾ هوند نہ مٿي ڪاءِ. (35)

شاهہ ڪريم (1538ع کان 1623ع):

مُٺ پيڙيائي پلي جي اُپٽين تہ واءُ،
جي پدر وڏئي ڳالهڙي تہ چڏي وڃي ساءُ. (36)

❊

نينهن نياپي نہ ٿئي سڏين سيڻ نہ هون
ڪارين راتين رت ڦڙا جان جان نيڻ نہ رون (37)

❊

هينون ڏجي حبيب کي لڱ گڏجن لوڪ،
ڪڏيون ۽ ڪروتون اي پڙ سگر ٿوڪ.

❊

هينون نہ حاضر جن پرين نہ اکڙين
ٿلها ڊانيدا سڪٽا هونئين جاڙ جين (38)

لطف الله قادري (1611ع کان 1679ع):

حسن حبيب جي ڪائي خاڪ ڪيا،
ماٽهو پائين تان مٺا اوءِ سونهن پريان جي جيئا. (39)

واجهائيندي وجهلندي لڱم گهٽا ڏينهن
ڪوهہ ڄاٽان ڪوه ٿيو ماءِ منهنجي نينهن. (40)

سڪ تنهنجي سپرين من ۾ ٻاريو مچ،
اوء ڪامي تنهن خمار ۾ عاشق ٿيا سچ. (41)

نارايڻ شيام:

سارو ڏينهن ڪندا رهيا ٻار ندي ۾ راند،
سانجهي مهل چنڊي اٿيا واري ۾ريل پلاند. (42)

پٽر ڪرندي ڍنڍ ۾ جيئن ٿيو آواز،
ڀر تي ٻيٺل وڻ منجهان پکي ڪيو پرواز. (43)

لاٿيون لنونديون ڪوئلون، انب جهلندا ٻور،
چاهين نہ چاهين سي مند ڪندن مجبور. (44)

شيخ اياز:

ڪوي ڏٺا آهن توکان پوءِ ڪيڏا اسان ڪلور،
سچ کي سوري تي چاڙهيو ويو ماٺ رهيا منصور. (45)

مرنداسين تہ مٽيءَ مان پنهنجي، ڦٽندا سرخ گلاب،
ڪڙندا ٽڙندا جن ۾ پنهنجا بسنت رت جا خواب (46)

سار اوهانجي آئي، من تي وار ڪيا ويساک
اُڀري آيو سج اوڀر کان، ٻڙچيون اچليون باک (47)

امداد حسيني:

ها ڏسون تہ ڪيئن نہ ٿو لهي ذهن ذهن تان زنگ
اڄ وري امداد جي آهہ چپن تي چنگ (48)

جاڳيل اوجاڳيل اکڙين ۾ هڪڙو رنگين خواب
تنهنجي هٿ ۾ ڪتاب منهنجو ان ۾ سرخ گلاب (49)

هاءِ الائي ڪهڙي آهي هوا گهلي ڙي هيل،
مون کي ئي ڏاڙيل چون ٿا ڌرتي جا ڏاڙيل. (50)

تنوير عباسي:

سوچي سمجهي جاڻي واڻي ٻنجي ويس اڻجاڻ
پاڇولن سان پيار ڪيو مون مان پاڇولو پاڻ

تو ۽ تنهنجي دنيا مون سان ڏاڍا ويل وهايا
موٽ ۾ ڏس مون تنهنجي جڳ کي منڙا گيت ٻڌايا (51)

نياز همايوني:

ڏينهن گذر ٿيوڏولاوَن ۾ رات وهاٽي اوجاڳن ۾
تنهنجي ورھ جي واٽ وَتيسين وندر وٺي ويراڳن ۾ (52)

بردو سنڌي:

پکي ٻه پاڻ ۾ پريت ونڊين پيا رت مستاني لاتو رنگ
هير سڏيرون ساھ کي ڏي ٿي وڻ ٽڻ واسي جهوميو جهنگ (53)

سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن شاعرن هندي دوهي جي صنف جي ماترائن جي گهٽ وڌائي ۽ قافيي جي تبديليءَ سان دوهي جي مختصر هيئت ۾ پنهنجي دور ۽ زماني جي وڏن خيالن انساني احساسن جذبن، خوابن ۽ تصورن جا دريا پلٽائي وڌا. دوهي جي پدن کي ابتو ڪري سورٺو جوڙيو.

ستو سڄي رات منهن ڍڪي مٺن جيئن،
نه تون سنبل تات نه جهوري تو آهي ڪا.

هيءُ قاضي قادن دوهي جي پدن کي ابتو ڪرڻ سان سورٺو جوڙيو ويو آهي، ان سورٺي جي پدن کي وري اٿلائي واپس سڌو رکبو ته دوهو ٿي ويندو، جيڪو قافيو پهرين ۽ ٽئين پد ۾ آهي اهو ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ اچي ويندو.

منهن ڍڪي مٺن جيئن، ستو سڄي رات،
نه جهوري آهي ڪا، نه تون سنبل تات.

شاھ ڪريم 1538_1622 جي وچ واري دور ۾ سورٺا ۽ دوها چيا آهن. دوها سورٺا ميل بيت چيا، جنهن مان سنڌي بيت وجود ماڻيو.

نينهن نياپي نہ ٿئي، سڏين سيڻ نہ هون
ڪاري راتين رت ڦڙا، جان جان نيڻ نہ رون.

هيءُ شاهہ ڪريم جو دوهو آهي، جنهن جي پدن کي ابتو ڪري هڪ ٻئي جي هنڌ تي رکبو تہ سورٺو ٿي پوندو.

سڏين سيڻ نہ هون، نينهن نياپي نہ ٿئي،
جان جان نيڻ نہ رون، ڪاري راتين رت ڦڙا.

۽ ساڳئي وقت سورٺي جي پدن کي بدلائبو تہ سورٺي جا قافيا جيڪي پهرين ۽ ٽئين پد ۾ آهن اهي بدلجي ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ اچي ويندا ۽ سورٺو دوهي ۾ بدلجي ويندو ۽ جيڪڏهن دوهي ۾ پهرين سٽ دوهي جي رکبي ٻي مصرع سورٺي جي تہ دوهو سورٺو ٿي پوندو.

نينهن نياپي نہ ٿئي، سڏين سيڻ نہ هون،
جان جان نيڻ نہ رون، ڪاري راتين رت ڦڙا.

جيڪڏهن پهرين مصرع سورٺي جي رکبي، ٻي مصرع دوهي جي رکبي تہ اهو سورٺو دوهو ٿي پوندو.

سڏين سيڻ نہ هون، نينهن نياپي نہ ٿئي،
جان جان نيڻ نہ رون، ڪاري راتين رت ڦڙا.

سنڌ جي شاعرن دوهي جي مصرعن کي وڌائي ۽ پدن کي بدلائي ۽ قافيي جي تبديليءَ سان هڪ پد جي مسلسل ورجاءُ ۽ وراڻ سان مسلسل دوهي ۾ تجنيس حرفي ۽ ردم پيدا ڪيو. قاضي قادن کان وٺي شاهہ لطيف تائين، شاہ لطيف کان وٺي شيخ اياز تائين سنڌ جي شاعرن دوهي کي فن ۽ فڪر جون بلنديون عطا ڪيون، دوهي ۾ هاڻ جدت اچي رهي آهي. ويجهي ماضيءَ ۾ بہ دوهي جا وڏا شاعر اڀري آيا آهن، جن ۾ سعيد ميمڻ جا دوها، نارايڻ شيام جي دوهن جون سڪون پيا لاهين. ان کان علاوه سروپ چندر شاد، اياز گُل، ادل سومرو، ڊاڪٽر اسحاق سميجو، آسي زميني، امر کهاوڙ، علي آڪاش، مقصود گُل، قاضي منظر حيات، روبينا ابڙو، مشتاق گبول ۽ ٻيا بہ دوهي جا بهترين شاعر آهن.

حــوالا

(1) ابراهيم خليل، ڊاڪٽر، 'رهنمائي شاعري' ڀاڱو ٽيون ،جمعيت الشعرا سنڌ 1948 ص124

(2) مرزا قليچ بيگ 'رسالا ڪريمي 'مرزا قليچ بيگ چيئر، آرٽ فيڪلٽي سنڌ يونيورسٽي 2011، ص 37

(3) جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر'ڪنمال 'انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي 2002 ص 79

(4) ميمڻ عبدالمجيد ڊاڪٽر 'بيت: سٽاءُ ۽ اوسر' مهراڻ اڪيڊمي، 2002 ص 57

(5) ساڳيو ص 82

(6) پير حسام الدين راشدي' سنڌي ادب' سنڌي ساهت گهر حيدرآباد 220 ص 30

(7) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر'سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو' مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو 2014 ص 30

(8) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر، مقدمو'ڳاهن سان ڳالهيون'سنڌ ادبي بورڊ 2014

(9) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر 'سنڌي ادب جي مختصر تاريخ' زيب ادبي مرڪز 1983 ص35

(10) گرامي، غلام محمد، 'مشرقي شاعري جا فني قدر ۽ رجحانات' سنڌي ادبي بورڊ 1992 ص148

(11) سيد مظهر جميل، "جديد سندھی ادب اکیڈمی" بازیافت لاہور 2004 ص 715

(12) ميمڻ فهميده حسين، ايڊيٽر: 'انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا' سنڌي لئنگئيج اٿارٽي 2002 ص 2006

(13) الانا، غلام علي ڊاڪٽر 'گنان شناسي' ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد 2016 ص 236

(14) فياض لطيف، ڊاڪٽر، 'شيخ اياز جا دوها'، سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد 2018 ص 16

(15) ميمڻ عبدالمجيد ڊاڪٽر 'بيت: سٽاءُ ۽ اوسر' مهراڻ اڪيڊمي، 2002 ص 47

(16) سر سوتیی سرن کیف مترجم 'بھگت کبیر' تالیف ہری اودھ فکشن ہاؤس لاہور 2009 ص 119 کان 150 تائين

(17) ڪنمال ڊاڪٽر جوڻيجو عبدالجبار سنڌالاجي 2002 ص 100

(18) فياض لطيف، ڊاڪٽر، 'شيخ اياز جا دوها'، سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد 2018 ص 24

(19) جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر'ڪنمال 'انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي 2002 ص 100

(20) گربخشاڻي هوتچند مولچند 'شاهہ جو رسالو' ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ 2012 ص 74

(21) تيرٿ داس هوتچند ’سنڌي موسيقي جا تار‘ ، مترجم شيخ خليل الرحمٰن، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2011 ص 87_88
(22) ميمڻ عبدالمجيد ڊاڪٽر ’بيت: سناءِ ۽ اوسر‘ مهراڻ اڪيڊمي، 2002 ص 50_51
(23) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر ’شاهه جي رسالي جو مطالعو‘ مهراڻ اڪيڊمي 2005 ص 47
(24) گبول، مشتاق ’شاعري جون صنفون‘ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2017 ص 64، 68
(25) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش شاهه لطف الله قادر جو ڪلام ، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2010 ص 91_95
(26) انصاري عثمان علي ’شاهه جو رسالو‘ ، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ ڇاپو ٻيو 2013 ص 239
(27) بھگت کبیر، ھری اودھ فکشن لاھور 2009 ص 2018
(28) آڏواڻي ڀيرو مل مهرچند ’سنڌ جو سيلاني‘ ٻيو ڇاپو ڀريون، گلشن پبليڪيشن 2004 ص 40
(29) بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر ’سنڌي ۽ هندي شاعري جو لاڳاپو‘ مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو 2014 ص 44
(30) ساڳيو ص 47
(31) جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر ’ڪنمال ’انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يونيورسٽي 2002 ص 101
(32) هيرو ٺڪر ’قاضي قادن جو ڪلام‘ ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1996 ص 64
(33) ساڳيو ص 40
(34) ساڳيو ص 84
(35) سيد عبدالڪريم شاهه ’بيان العارفين تنبيه الغافلين‘ ، مصنف محمد رضا بن عبدالواسع، تحقيق ترجمو ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، سنڌي ادبي بورڊ 2007 ص 79
(36) ساڳيو ص 102
(37) ساڳيو ص 205
(38) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش ’شاهه لطف الله قادري جو ڪلام‘ ، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2010 ص 95
(39) ساڳيو ص 95
(40) ساڳيو ص 98
(41) ميمڻ محمد سليم پروفيسر ’ڪلاچي ‘ ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي 2017 ص 95
(42) ساڳيو ص 97
(43) ساڳيو ص 97

(44) شيخ نفيس احمد ناشاد ايڊيٽر ’مهراڻ‘ شيخ اياز نمبر ـ سنڌي ادبي بورڊ 2005 ص 22

(45) ساڳيو ص 23

(46) ساڳيو ص 22

(47) عباسي، ظفر، ڊاڪٽر’سنڌي شاعري جون صنفون ۽ صنعتون‘سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو، ص 97

(48) ساڳيو ص 97

(49) ساڳيو ص 97

(50) مرزا قليچ بيگ’ رسالا ڪريمي‘ مرزا قليچ بيگ چيئر يونيورسٽي آف سنڌ 2011 ص61

(51) ميمڻ عبدالمجيد ڊاڪٽر ’بيت: سٽاءُ ۽ اوسر‘ مهراڻ اڪيڊمي، 2002 ص ـ557

(52) ساڳيو، ص 558

(53) Sindhipeoplesblogspot.com06/07/2021